

El patrimoni arquitectònic de les esglésies fortificades d'Eivissa en època moderna

JOAN ANTON MARÍ I COLOMAR*

E pus que Eivissa fo presa, moltes vegades hi vengueren sarraïns, e, la mercè de Deu, presen-hi totavia major mal que no hi pogueren fer.

B. ESCANDELL,
Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón, vol. I.

D'ençà de la conquesta catalana del 1235, els nous pobladors de les illes Pitiüses varen haver d'afrontar el domini efectiu de la nova frontera amb l'Islam. La pressió de la pirateria féu establir diversos sistemes de defensa actius i passius, entre els quals es troben les esglésies fortificades de la pagesia pitiüsa. Aquest important patrimoni insular s'erigí i evolucionà al llarg dels temps resseguint les necessitats de salvaguarda dels cossos i les ànimes dels seus pobladors.

* Treball final de Màster, llegit al Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona el 14 de setembre de 2009, davant el tribunal format pels professors María de los Ángeles Pérez Samper, Jaume Dantí i Riu (que n'és director) i Agustí Alcoberro Pericay.

L'article està fonamentat en el treball de recerca del Màster en Estudis Històrics, *El patrimoni arquitectònic de les esglésies fortificades d'Eivissa en època moderna*. La seva hipòtesi principal és l'establiment d'un possible vincle temporal entre el moment de major pressió pirata i l'erecció i fortificació d'estructures defensives als temples de la pagesia eivissenca durant el període baix medieval i modern. Amb aquest objectiu, s'han estudiat els diversos sistemes defensius centrats en els temples de Santa Eulàlia del Riu, Sant Antoni de Portmany, Sant Miquel de Balançat, Sant Jordi de les Salines i Nostra Senyora de Jesús. Aquesta darrera església, iniciada a les acaballes del segle xv al pla de la Vila d'Eivissa, no presenta trets fortificats tot i trobar-se en una zona densament poblada i amb el major nombre de torres predials localitzades històricament. Malgrat això, se l'ha volgut incloure en el treball, atesa la particularitat que representa per a la pagesia, amb una datació molt propera als temples fortificats de Sant Miquel i Sant Jordi.

La documentació emprada en aquest treball ha estat bibliogràfica i de fonts documentals, principalment de l'Arxiu Parroquial de Sant Antoni de Portmany (llibres de fàbrica) i de l'Arxiu Històric Municipal d'Eivissa (AHME). Malauradament, no s'ha pogut consultar cap document de l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa (AHPE) ja que es troba tancat per obres *sine die*. La resta d'arxius parroquials foren cremats durant la darrera Guerra Civil. De l'arxiu parroquial anterior al 1936 de Santa Eulàlia, en queda un breu resum fet per l'erudit José Clapés Juan el 1891, «S'esglesia de Sant'Eulari».

La historiografia local s'ha mostrat interessada per l'estudi dels temples insulars. En aquest sentit, cal tenir en compte la importància de les esglésies dins la societat històrica insular, com a tret identitari i aglutinador a les illes. D'altra banda, també hi ha hagut un interès local per la pirateria, principalment la musulmana, que atemorí l'illa d'ençà de la seva conquesta el 1235 i fins a la conquesta d'Alger el 1830. Aquest fet deixà una forta empremta en la mentalitat insular tradicional que arriba fins als nostres dies. Així mateix, la historiografia general també ha tractat alguns aspectes de la història insular com ara la pirateria, l'arquitectura tradicional i les estructures defensives. És inte-

ressant el debat existent en la historiografia local sobre la localització del primer temple de Santa Eulària, que la tradició oral situa en un emplaçament diferent a l'actual sense que s'hagi pogut contrastar documentalment. També és discutida la datació dels temples de Sant Miquel i Sant Jordi que alguns autors situen al segle XIV, malgrat que les primeres referències documentals trobades daten de la segona meitat del segle XV.

El context històric de l'Eivissa baix medieval i moderna difereix en gran mesura de l'antiga *Yebisha*. D'ençà de la conquesta, l'illa es repartí en quatre parts, anomenades quartons, segons el contingent aportat en la conquesta. Guillem de Montgrí, arquebisbe electe de Tarragona, que havia rebut de Jaume I les illes en feu, va rebre dos quartons, el de Balançat, on s'ubicaria segles més tard el temple de Sant Miquel, i el de les Salines, on igualment hi hauria el de Sant Jordi. Nunó Sanç va obtenir el quartó de Portmany, on es construiria Sant Antoni, en feu concedit per Guillem de Montgrí, que passaria a la Pabordia de Sant Fructuós de Tarragona. Pere de Portugal va rebre en les mateixes condicions el quartó que seria anomenat de Santa Eulàlia, o del Rei, en passar a aquest a la seva mort. Una universitat, localitzada a la vila, abastaria les Pitiüses. La seva inherent insularitat, amb recursos humans i econòmics (fonamentats en l'agricultura i l'extracció de la sal) limitats, juntament amb la proximitat a Alger, la féu objectiu d'atacs pirates i esdevingué una frontera interior de la Monarquia Hispànica. Aquest degoteig pirata, juntament amb la incidència de les pestes tardomedievales i els perllongats efectes del despietat atac de Pere el Cruel de Castella, reduí la població eivissenca a unes cinc-centes famílies al segle XV, i, per tant, minvaren els recursos i els efectius per a la defensa de l'illa. Per la seva banda, Formentera fou despoblada i gairebé rònega entre els segles XIV i final del XVII, i era emprada com a pastura i habitada finalment només pels torrers. Ço suposava per als adversaris un territori on arrecerar-se, avituallar-se fàcilment i organitzar-hi els atacs, a banda de captivar qualque pastor o torrer. No fou fins a les acaballes del segle XVII que la pujança demogràfica eivissenca, així com la davallada dels atacs pirates, permeté el seu repoblament.

El principal adversari al qual s'enfrontaren els pitiüsos a l'època moderna fou la pirateria musulmana. No obstant això, no s'han d'oblidar els altres enemics de la Corona (França, Holanda, Anglaterra), emperò la seva baixa incidència i llur estratègia divergeixen de la tàctica pirata. Aquesta es caracteritzava per invasions a curt termini, depredadores, cercant el màxim benefici pel menor risc. Els anomenats «moros» generalment no eren berbers sinó turcs o cristians renegats coneixedors del territori. El sistema d'assalt dels musulmans, en cas de disposar d'un important contingent, es feia a plena llum del dia. Per contra, en cas de voler sorprendre els nadius i/o de tenir un contingent de forces petit atacaven de nit i per sorpresa. Per a una contextualització més exhaustiva i per tal de vincular l'erecció dels temples amb la pressió pirata, s'ha elaborat una taula, a partir de fonts documentals i bibliogràfiques, en què es recullen un total de 93 atacs o aguaites entre el 1383 i el 1743.

Paral·lelament, s'han estudiat les conseqüències de la pirateria sobre el paisatge natural i social, com la modificació dels cultius, la continentalització, el trencament de famílies i l'extracció dels homes lliures per a tasques defensives, que incrementava l'ús d'esclaus per a les tasques agrícoles. Així mateix, l'estat de guerra constant modificava els usos de la població, amb pernoctacions obligatòries en llocs segurs, entre altres.

Al llarg del període medieval i modern es mantingué i creà una xarxa de vigilància i comunicació amb l'objectiu d'alertar i prevenir un hipotètic atac. En aquest context, sorgiren diversos sistemes defensius de caràcter actiu portats a terme per la soldadesca de la Reial Força d'Eivissa; per les milícies de la terra, formades per tots els homes lliures d'entre setze i seixanta anys, i per les tres cavalleries de l'illa. En la defensa passiva, cal destacar les muralles de la Reial Força d'Eivissa, construïdes de bell nou a partir del segle XVI, les torres costaneres i predials i les esglésies fortificades. Aquest conjunt d'elements situa les zones de major riquesa agrícola i demogràfica del període.

La primera notícia que tenim dels actuals temples fortificats data del 1303 quan es troba el nom «Molins de Santa Eulàlia». Dos anys després, els veïns de Portmany demanaren erigir un temple, la qual cosa

se'ls concedí. En un moment inicial, s'ordenà que els preveres residissin a les capelles, emperò sembla que la pressió pirata féu que els eclesiàstics pernoctessin a la Reial Força. L'excepció es troba a Nostra Senyora de Jesús, la qual, atesa la gran afluència de mariners i pagesos, mantingué algun clergue d'ençà la seva construcció, al final del segle xv. No fou fins el 1662 que es manà als preveres residir als temples de la pagesia (Marí Cardona, 2009). Aquest fet suposà la modificació de les estructures dels temples per garantir la seguretat dels eclesiàstics.

L'actual temple de Santa Eulària del Riu se situa al cim del Puig de Missa de Santa Eulàlia, que domina la planura al·luvial del riu homònim. La seva costa baixa, l'existència de tres molins d'aigua als peus del Puig i la riquesa de la fèrtil i poblada regió convertiren el temple en objectiu habitual dels atacs musulms. El 1554 un atac n'enderrocà un mur, per la qual cosa, davant els danys que devia presentar o per l'endarreriment de les seves defenses, s'encarregà a l'enginyer Giovan Battista Calvi la construcció d'un temple nou. Aquest fet vincula la pressió exercida per la pirateria amb la construcció i l'evolució de l'església fortificada. El nou temple, de planta basilical, presenta uns murs gruixuts atalussats en la seva part inferior, amb un cordó ornamental renaixentista aproximadament a la línia imposta de la volta. Al final del segle xvii i a l'inici del segle xviii es construïren dues capelles fondes que configuraren l'actual planta de creu llatina. La seva entrada principal sembla modificada i ampliada. Al costat de tramuntana presenta una torreta d'accés al terrat des de la nau, el qual té la volta sense estar revestida de teula i amb parapets laterals. La part de migjorn mostra un bastió fortificat, més baix que el terrat, amb un parapet continuat, amb accés per mitjà d'una torreta que el comunica amb el terrat, la qual sembla que fou construïda en fer-se la capella fonda de llevant, on se situaria l'antiga escala, separant els accessos al bastió des del temple per a una major defensa (Ferrer Abárzuza, 1998). Hi ha constància d'haver estat artillada d'ençà del segle xvii fins ben entrat el xix. La planta dissenyada per Calvi la féu de difícil assetjament per a un adversari sense artilleria, malgrat que sembla que les innovacions militars feren que aviat quedés desfasada.

El temple de Sant Antoni de Portmany se situa en un pujol dins la fèrtil planura de Portmany i a la vora del *Portus Magnus* que li dona nom. Des dels seus inicis medievals, ja que la seva construcció s'autoritza el 1305, el temple anà evolucionant fins a esdevenir l'actual recinte. Les obres es perllongaren des del segle XIV, en què s'inicià, fins al segle XVIII. Probablement, durant aquest període el temple fou parcialment reedificat, segons es pot observar a les fonts. Actualment no es conserven vestigis aparents de l'antiga nau medieval, l'estudi de la qual s'hauria de portar a terme per mitjà de prospeccions arqueològiques. L'actual planta basílica data del final del segle XVII, i al llarg del segle XVIII s'obriren al mur capelles laterals, que no sobresurten de la planta. Aquest fet, juntament amb la manca de capella fonda, ha preservat l'estructuració antiga. El presbiteri es troba fet dins la part baixa de la torre, els murs de la qual reposen sobre la volta d'aresta d'aquest àmbit. L'interior d'aquest temple disposava, a més, d'un pou d'aigua per poder resistir un atac. Els laterals presenten unes tribunes cegues o mànegues, a les quals s'accedeix pel cor, amb unes troneres que donen a fora. Externament, el temple presenta un aspecte de baluard, amb els murs gruixuts atalusats i amb bossell ornamental semblant al de Santa Eulària. Conserva l'entrada principal fortificada que encara té un doble mur a mode de lladronera, comunicada amb el terrat per una obertura de mig punt més alta i ampla que la porta. La seva torre sembla feta a prova d'artilleria amb planta quadrangular i segurament és del segle XVII, quasi de la mateixa època que la resta del temple actual. Aquest element suposa un interrogant en termes cronològics, ja que el seu embrancament amb el presbiteri hauria de ser estudiat per mitjà d'estudis arqueològics. El temple fou artillat a l'inici del segle XVI i conserva encara un canó. Al final del segle XVII s'ordenà la construcció de la rectoria a sobre de la nau, on va romandre fins que va ser enderrocada el 1846.

Aquests dos temples presenten unes característiques similars. La seva orografia, la densitat de població i la localització a prop de la mar haurien fet que es construïssin un segle abans que els de Sant Jordi i Sant Miquel i provocaren que s'haguessin de refer i evolucionar defensivament en estar més exposats a la pirateria.

El temple de Sant Jordi de les Salines se situa a mig camí entre les Salines i la vila d'Eivissa, a la fèrtil planura meridional de l'illa, amb importants finques amb torres predials, que esdevenien una important atractiu per als pirates. Datada a la segona meitat del segle xv, no s'ha pogut documentar anteriorment i presenta una complexitat arquitectònica menor que els temples de Santa Eulàlia i Sant Antoni, probablement a causa de la seva proximitat a la Reial Força i a les Salines. Presenta una planta basilical, i darrerament s'ha reobert l'entrada original al costat dret de la nau, la qual podria haver presentat qualche element defensiu desaparegut. El cor conserva l'accés original a la teulada. Els murs del temple presenten un emmerletat acabat piramidalment. A la teulada es conserven encara algunes bigues de savina adossades al mur que aparentment són els vestigis de l'entarrimat sobre el qual es devien situar els defensors en cas d'atac. Aquest emmerletat, juntament amb el talús i el gruix dels murs, n'incrementa l'aparença de fortalesa. En conjunt, Sant Jordi no sembla presentar grans variacions arquitectòniques des de la seva construcció. Com que no s'ha localitzat documentació que digui el contrari, no sembla que el temple fos un lloc cobejat pels pirates, que devien trobar més fàcil l'atac a les Salines i les masies properes, en cas de petits grups invasors, o, en cas de grans esquadrans, devien atacar la vila. Aquest fet explicaria que no s'incrementés la seva fortificació, juntament amb la proximitat de la Reial Força i la sovintejada obligació de la gent gran, dones i infants, a pernoctar-hi en moments de perill. Ço, i el fet de no haver-s'hi edificat la rectoria a sobre, ha permès que les estructures que entenem per originàries s'hagin mantingut quasi bé intactes fins avui.

El temple de Sant Miquel de Balansat se situa a dalt del Puig de Missa de Sant Miquel, als peus del qual hi havia uns importants molins d'aigua. Per una banda, domina el principal accés marítim del quartó, el Port de Sant Miquel, i, per l'altra, la vall que a poc a poc s'endinsa en les planures centrals l'illa, fins a arribar a la vila d'Eivissa. L'orografia costanera d'aquest quartó, que també era el més petit, resultà la seva principal defensa, atès que majoritàriament són penya-segats amb calons petits, sense lloc on arrecerar-se, i amb importants desnivells que

cal superar per accedir a les zones fèrtils i més poblades. Així mateix, s'ha de tenir present que el nombre de torres predials del quartó és menor en aquesta zona. Documentada per primera vegada a la segona meitat del segle xv, presentà una planta basilical fins que al final del segle xvii s'hi afegiren dues capelles fondes que li conferiren una planta de creu llatina o de martell. Conserva l'entrada lateral original, malgrat que sembla modificada i els murs gruixuts atalussats. A la segona meitat del mateix segle es construí la rectoria a sobre de la nau, que anà desenvolupant-se fins a ocupar tota la superfície del cos principal. L'accés antic a la rectoria es feia a través de l'escala que du al cor, en un origen probablement semblant al de Sant Jordi. Aquest accés es va modificar en fer-se l'escala a la rectoria i fou tancat al final del segle xvii, en obrir-se una nova eixida directa de l'escala a l'exterior. La construcció de la rectoria modificà el seu aspecte original, que alguns autors atribueixen semblant al de Sant Jordi (Marí Cardona, 1984). Igual que aquesta església, Sant Miquel no s'artillà mai. En conjunt, el temple del quartó Balansat presenta altres incògnites de caràcter constructiu, sobretot en referència als orígens del temple a sobre d'una antiga alqueria pairal. Així mateix, no s'ha pogut documentar la seva existència anterior a la segona meitat del segle xv. Aquests fets s'haurien de respondre amb prospeccions arqueològiques. Pel que fa a la seva defensa, només s'han localitzat tres atacs en aquest quartó, fet atribuït a la seva orografia marítima escarpada que devia impedir un desembarcament amb un atac victoriós que permetés una ràpida i exitosa eixida. Ço hauria suposat que, malgrat la seva distància de la vila, els seus pobladors estiguessin relativament arrecerats de les incursions, per la qual cosa, a banda de la rectoria situada a sobre de la nau, no hi va haver un increment de sistemes de fortificació. És possible que també en tingués algun altre situat a sobre la porta, que es deu haver perdut.

Nostra Senyora de Jesús és un temple datat també a la segona meitat del segle xv. La seva inclusió en aquest treball ha estat deguda a la seva datació i localització, atès que és l'únic temple de la pagesia insular anterior al segle xviii que no presenta trets fortificats. Aquest fet sobta, ja que es troba al fèrtil i densament poblat Pla de Vila, la zona on més

torres predials s'han documentat i que patí nombrosos atacs pirates, els quals, de fet, obligaren els dominics que l'habitaven a traslladar-se a la Reial Força. Malgrat tenir semblances amb Sant Jordi, proximitat a la vila, cronologia i localització semblants, en difereix pel seu primer caràcter conventual i per la seva proximitat al port, que féu que sempre hi hagués un prevere. És, almenys, l'excepció, ja sigui per les constants i importants modificacions que n'haurien suprimit els vestigis fortificats o simplement per la seva inexistència. En cas d'haver existit, es devien assemblar als de Sant Jordi, i possiblement no devien tenir la complexitat de Santa Eulària o Sant Antoni. L'estudi ocular de l'estructura permet veure l'existència de diversos estadis constructius, emperò no s'hi veu cap mena d'element fortificat. L'existència dels vestigis d'una torreta d'accés al sostre de la nau i el talús dels murs no són suficients per argumentar alguna mena de fortificació. Tot i això caldria un estudi en profunditat que inclogués prospeccions arqueològiques i l'accés a l'AHPE que resolgués la incògnita que representa.

Com a conclusions d'aquest treball, podem dir que, durant el període d'atacs localitzats durant tres-cents seixanta anys, s'observen diversos canvis d'actuació. Per una banda, hi ha una fase inicial fins el 1500, en la qual els albiraments i els desembarcaments en llocs indeterminats tenen el seu punt més àlgid. En aquest primer tram es portarien a terme, segons la documentació trobada fins al moment, els temples de Sant Jordi, Sant Miquel i Nostra Dona de Jesús. En una segona fase, cal destacar els grans desembarcaments de tropes, durant l'aliança entre la Porta Sublim i França, i els importants estols enemics que es dividien. Probablement, és el moment de major pressió i més danys causats als recursos illencs i als seus temples. En aquests anys del segle XVI es registren desembarcaments a tots els quartons, emperò els desembarcaments són comuns i més continuats sobretot al quartó de les Salines, Santa Eulària i la vila d'Eivissa. Finalment, la tercera fase seria al primer quart del segle XVII, quan s'observa un repunt dels atacs, els quals majoritàriament són a les aigües insulars. Probablement, aquest fet és degut a la millora dels sistemes defensius insulars. Cal tenir presents els atacs patits pel quartó de Portmany, que en aquest segle rep set dels onze atacs.

Aquests atacs podrien haver causat la reforma del temple, ja fos per un atac individual, per un conjunt d'atacs individuals o pel simple temor que haurien inspirat als pormanyins. Així mateix, s'ha d'esmentar que en aquest període els atacs a la Reial Força minven, atès que les muralles ja s'han acabat. A més, els temples estudiats foren construïts pels pobladors en punts estratègics de les zones més fèrtils i poblades de l'illa.

La natura de la pressió pirata i la seva influència en l'arquitectura dels temples de la pagesia eivissenca ha pogut ser constada. El recull d'atacs pirates ha suposat una concreció de les zones més afectades per les incursions i dona una cronologia, relativa, de la pressió que patiren els eivissencs i que els va portar a erigir esglésies fortalesa.